

नागपूर जिल्हयातील कृषी उत्पादकतेचा क्षेत्रीय अभ्यास

डॉ. अंकुश ना. बारमाटे

सहाय्यक प्राध्यापक

भूगोल विभाग प्रमुख

श्री चक्रपाणी कला महाविद्यालय

हुडकेश्वर रोड, नागपूर

सारांश

भारत हा कृषीप्रधान देश आहे. भारत देशात सुमारे ६५ टक्केपेक्षा अधिक लोक कृषी व्यवसायात गुंतलेले आहेत. भारतात विविध पिकांचे उत्पादन कृषी व्यवसायातून घेण्यात येते. भारतातील काही राज्ये कृषीसाठी अत्यंत प्रसिद्ध आहेत. पंजाब, हरियाणा, मध्यप्रदेश या राज्यातील उत्पादनाचे प्रमाण मोठे आहे. भारतात तांदूळ, गहु, कापूस, चहा ही काही महत्वाची पिके आहेत. यात तांदूळ भारतात सर्वच राज्यात उत्पादित केला जातो. महाराष्ट्र राज्यात कृषी व्यवसाय करणारे लोकांचे प्रमाण मोठे आहे. महाराष्ट्र राज्यात विविध नद्यांच्या खोऱ्यात विविध पिकांचे उत्पादन घेण्यात येते. महाराष्ट्रात कापूस, तांदूळ, ऊस, गहु, ज्वारी, सोयाबीन ही पिके कृषीतून जास्त प्रमाणात घेण्यात येतात. महाराष्ट्रातील नागपूर जिल्हयात कृषी व्यवसायातून कापूस, सोयाबीन, तांदूळ असे अनेक पिके घेण्यात येतात. नागपूर जिल्हयातील मृदा कापूस, सोयाबीन या पिकांकरिता उपयोगाची आहे. नागपूर जिल्हयातील कृषी व्यवसाय खरिप व रब्बी हंगामावर अवलंबून आहे.

बिजसंज्ञा :- शेती, पिके, हवामान, उत्पादन

प्रस्तावना

महाराष्ट्र राज्यात मौसमी हवामानावर अवलंबून असणारी शेती केली जाते. महाराष्ट्रात खरिप व रब्बी पिके घेण्यात येतात. नैऋत्य मौसमी वाऱ्यामुळे महाराष्ट्रात विविध पिक प्रारूप तयार झाले आहेत. भौगोलीकदृष्ट्या महाराष्ट्राचा प्रदेश हा कापूस, तांदूळ, सोयाबीन, ऊस या पिकांकरिता आवश्यक असणारी मृदा महाराष्ट्र राज्यात उपलब्ध आहे. नागपूर जिल्हयातील हवामान मौसमी प्रकारचे आहे. नागपूर जिल्हयात विविध नद्यांच्या खोऱ्यात कापूस, सोयाबीन, तांदूळ, गहु या पिकांचे उत्पादन शेतीतून मोठ्या प्रमाणात घेण्यात येते. मौसमी हवामानामुळे नागपूर जिल्हयात पिकांचा नविन आकृतीबंध तयार झाला आहे. नविन आकृतीबंधामुळे नागपूर जिल्हयात खरिप हंगामात पिकांचे उत्पादन वाढले आहे.

अभ्यासक्षेत्र

नागपूर जिल्हा हा महाराष्ट्र राज्यात विदर्भ क्षेत्रात आहे. नागपूर शहर हे भारतातील मध्यवर्ती शहर आहे. नागपूर जिल्हयाचे क्षेत्रफळ ८२५३ चौ.की.मी. आहे. नागपूर जिल्हयाचे भौगोलीक स्थान २१°४५' उत्तर अक्षांश ते २०°३०' उत्तर अक्षांश आहे व रेखावृत्तीय विस्तार ७८°१५' पूर्व रेखांश ते ७९°४५' पूर्व रेखांश या दरम्यान आहे. नागपूर जिल्हा हा महाराष्ट्रात लोकसंख्येत तिसऱ्या क्रमांकावर आहे. नागपूर जिल्हयात ६,१५,००० हेक्टर जमिन कृषीभूमीत गुंतलेली आहे.

या जिल्हयात खरिप व रब्बी हंगामात कृषी व्यवसाय केला जातो.

नागपूर जिल्हा तहसिल नकाशा

माहितीचे संकलन व संशोधन पध्दती

“नागपूर जिल्हयातील कृषी उत्पादकतेचा क्षेत्रीय अभ्यास” या शोधपत्रिकेचा अभ्यास करतांना द्वितीय माहिती कृषी आयुक्त कार्यालय, तालूका कृषी अधिकारी, तहसील कार्यालय, संकेतस्थळ व इतर शासकिय कार्यालयातून गोळा करण्यात आली आहे. या शोधपत्रिकेत संशोधन पध्दतीमध्ये सांख्यिकीय पध्दती, सारण्या आणि आलेख यांचा उपयोग करून माहितीचे विश्लेषण केले आहे.

शोधपत्रिकेचा उद्देश

या शोधपत्रिकेचा प्रमुख उद्देश नागपूर जिल्हयातील कृषी क्षेत्राखालील जमिन व पिकांच्या उत्पादनांचा अभ्यास करणे आहे.

माहितीचे विश्लेषण

नागपूर जिल्हयातील हवामान कृषी व्यवसायाकरिता पोषक आहे. मौसमी हवामानामुळे नागपूर जिल्हयात आढळणारे तापमान व पूरेसे पर्जन्य कृषी व्यवसायास पूरक ठरते.

सारणी क्र. (१) नागपूर जिल्हा पर्जन्य

अ.क्र.	पर्जन्य	सरासरी पर्जन्य (मी.मी.मध्ये)	सरासरी पर्जन्य दिवस
१.	नैऋत्य मौसमी वारे	९३६.१	४४.९
२.	ईशान्य मौसमी वारे	७६.३	४.१
३.	हिवाळा	४९.८	३.६
४.	उन्हाळा	१९.९	१.९
	वार्षिक	१०८२.१	५४.५

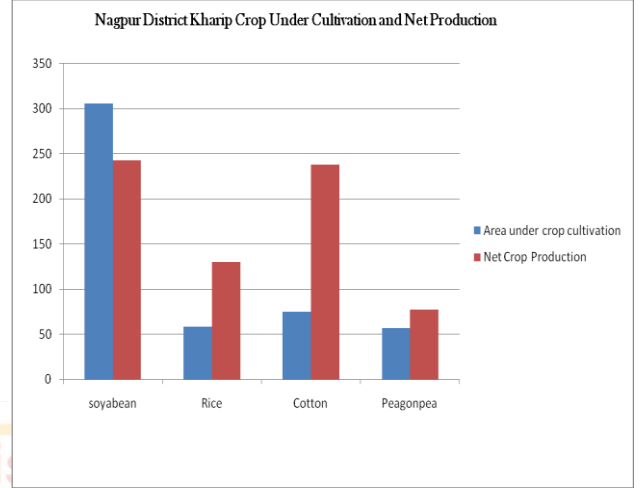
स्त्रोत : नागपूर जिल्हा आकस्मीक कृषी योजना अहवाल.

सारणी क्र. (१) चा अभ्यास केला असता असे निदर्शनास येते की, नागपूर जिल्हयात नैऋत्य मौसमी वाऱ्यामुळे पडणाऱ्या पर्जन्याचे प्रमाण ९३६.१ मी.मी. आहे व एकूण पर्जन्य दिवस ४४.९ आहे. नागपूर जिल्हयात ईशान्य मौसमी वाऱ्यामुळे पडणारे पर्जन्य ७६.३ मी.मी. आहे व पर्जन्य दिवस ४.१ आहे तर हिवाळा व उन्हाळा म्हणून अत्यंत कमी पर्जन्य नागपूर जिल्हयात पडते. नागपूर जिल्हयात वार्षिक पर्जन्य १०८२.१ मी.मी. पडतो व एकूण वार्षिक पर्जन्य दिवस ५४.५ आहेत.

सारणी क्र. (२) नागपूर जिल्हयातील कृषीचे क्षेत्र व पिक उत्पादन

अ. क्र.	पिके	खरिप कृषी क्षेत्र (००० हेक्टर)	उत्पादन (००० टन)	पिके	रब्बी कृषी क्षेत्र (००० हेक्टर)	उत्पादन (००० टन)
१	सोयाबीन	३०५.५	३४०.३	गहु	४.१	५७.६
२	तांदूळ	५८.१	१९५.३	हरभरा	४.४	६७.८
३	कापूस	७४.८	२३८.०	ज्वारी	२.३	३०.२
४	तूर	५७.१	१७९.०			

स्त्रोत :- नागपूर जिल्हा कृषी विभाग

नागपूर जिल्हयात कृषीचे दोन प्रकार आहेत. (१) खरिप क्षेत्र (२) रब्बी क्षेत्र

(१) खरिप पिकाचे क्षेत्र उत्पादन :-

सारणी क्र. (२) चा अभ्यास केला असता असे निदर्शनास आले आहे की, नागपूर जिल्हयात खरिप व रब्बी पिकांचे कृषी क्षेत्र आहे. नागपूर जिल्हयात ३०५.५ हेक्टर सोयाबीन कृषीचे क्षेत्र असून उत्पादन ३४०.३ टन झाले आहे. कापूस पिकांचे क्षेत्र ७४.८ हेक्टर असून उत्पादन २३८.० टन झाले आहे. तांदूळ पिकाचे क्षेत्र नागपूर जिल्हयात ५८.१ हेक्टर असून उत्पादन १९५.३ टन झाले आहे.

(२) रब्बी पिकाचे क्षेत्र उत्पादन :-

नागपूर जिल्हयात रब्बी पिकांचे क्षेत्र अत्यल्प आहे. जेथे सींचनाच्या सोयीसुविधा उपलब्ध आहेत. तेथेच रब्बी कृषी व्यवसाय केला जातो. नागपूर जिल्हयात गहु पिकांचे क्षेत्र ४.१ हेक्टर आहे व उत्पादन ५७.६ टन झाले. हरभरा पिकांचे क्षेत्र ४.४ हेक्टर असून उत्पादन ६७.८ टन झाले. हरभरा पिकांचे क्षेत्र नागपूर जिल्हयात रब्बी पिकांच्या क्षेत्रात सर्वात अधिक आहे. ज्वारी पिकांचे क्षेत्र नागपूर जिल्हयात कमी असून २.३ हेक्टर क्षेत्र असून उत्पादन ३०.२ टन झाले आहे.

नागपूर जिल्हयातील प्रमुख खरिप व रब्बी पिके

(१) सोयाबीन :- नागपूर जिल्हयात सोयाबीन पिकाचे क्षेत्र सर्वात अधिक आहे. नागपूर जिल्हयात सोयाबीन प्रमुख खरिप क्षेत्रातील पिक आहे. नागपूर जिल्हयात या पिकाचे क्षेत्र ३०५.५ हेक्टर आहे. नागपूर जिल्हयात सोयाबीन हे प्रमुख तेलबीया पिक आहे. नागपूर जिल्हयात सोयाबीन पिकाचे उत्पादन ३४०.३ टन झाले आहे. सोयाबीन पिकांपासून सोयाबीन तेल तयार करण्यात येते. तसेच यापासून प्राण्यांना चरबी मिळविण्याकरिता प्रोटीन म्हणून सोयाबीन पिकाचे महत्व अधिक आहे.

(२)कापूस :- नागपूर जिल्हयात कापूस पिकांचे उत्पादन खरिप हंगामात घेण्यात येते. कापूस पिक नागपूर जिल्हयात व्दितीय क्रमांकाचे पिक आहे. या पिकाखालील कृषीचे क्षेत्र ७४.८ हेक्टर आहे. नागपूर जिल्हयात कापूस पिकाचे उत्पादन २३८.० टन झाले आहे. कापूस हे नगदी पिक आहे. यापासुन कापड व सरकी तयार करतात.

(३) तांदूळ :- नागपूर जिल्हयात तांदूळ हे तृतीय क्रमांकाचे खरिप पिक आहे. नागपूर जिल्हयात तांदूळाचे क्षेत्र ५८.१ हेक्टर आहे. नागपूर जिल्हयात तांदूळाचे उत्पादन १९५.३ टन झाले आहे. तांदूळ हे नागपूर जिल्हयात अन्नधान्य पिक आहे. या पिकाचा उपयोग अन्न म्हणून करण्यात येते. गहु पिकानंतर नागपूर जिल्हयात तांदूळ या पिकाचा उपयोग अन्न म्हणून करतात.

(४) हरभरा :- नागपूर जिल्हयात हरभरा (चना) पीक रब्बी हंगामातील पिक आहे. नागपूर जिल्हयात सिंचनाच्या सुवीधा कमी असल्याने रब्बी हंगामात अत्यंत कमी पिके घेण्यात येतात. हरभरा या पिकांचे क्षेत्र नागपूर जिल्हयात ४.४ हेक्टर आहे व उत्पादन ६७.८ टन आहे. चना हे पिक डाळ तयार करण्याकरिता उपयोगात आणतात.

(५) गहु :- नागपूर जिल्हयात गहु हे रब्बी हंगामातील पिक आहे. गहु पिकाचे क्षेत्र ४.८ हेक्टर आहे. उत्पादन ८५७.६ टन आहे. गहु हे अन्नधान्य पिक आहे. गहु या पिकाचा उपयोग चपाती बनवीण्याकरिता होतो व गहु या पिकांपासून इतर प्रक्रीया करून खाद्य पदार्थ बनवीतात.

निष्कर्ष

“नागपूर जिल्हयांतील कृषी उत्पादकतेचा क्षेत्रीय अभ्यास” या शोधपत्रिकेचा अभ्यास करतांना खालील निष्कर्ष निघालेले आहेत.

- (१)नागपूर जिल्हयात सोयाबीन पिकाचे क्षेत्र सर्वात मोठे असून उत्पादन सर्वात अधिक आहे.
- (२)रब्बी हंगामातील सर्वात अधिक पिकाचे क्षेत्र हरभरा या पिकाखालील असून उत्पादन सर्वात अधिक आहे.
- (३)नागपूर जिल्हयात इतर पिकांचे उत्पादन कमी अधिक प्रमाणात होतांना दिसून येते.
- (४)सोयाबीन हे प्रमुख नगदी पिक आहे.

संदर्भ ग्रंथ

- www.nagpur.nic.in
- www.mahaagri.gov.in
- www.wikipedia/nagpur.in
- डीस्ट्रीक्ट गॅझेटिअर बूक.

- १) मगर, डॉ., जयकुमार, (१९९४) : ‘आर्थिक भूगोल’, विद्या प्रकाशन नागपूर.
- २) आगलावे, डॉ., प्रदीप, (२०००) : ‘संशोधन पध्दतीशास्त्र व तंत्रे’, विद्या प्रकाशन, नागपूर.
- ३) घारपूरे, डॉ., विठ्ठल, (२००४) : ‘कृषी भूगोल’, पिंपळापूरे प्रकाशन, नागपूर.
- ४) लांजेवार, डॉ., हरीश, डॉ. नागतोडे (२००९) : ‘नकाशाशास्त्र व प्रात्यक्षिक भूगोलशास्त्र’, पिंपळापूरे प्रकाशन, नागपूर.
- ५) पाटील, डॉ., आनंद, (२०११) : ‘महाराष्ट्राचा भूगोल’, स्टडी सर्कल प्रकाशन, पूणे.
- ६) खत्रि, हरीशकुमार, (२०१२) : ‘कृषी भूगोल’, कैलाश पुस्तक सदन, भोपाल.
- ७) घारपूरे, डॉ., विठ्ठल, (२०१७) : ‘मानवी भूगोल’, पिंपळापूरे प्रकाशन, नागपूर.
- ८) नागपूर जिल्हा कृषी आकस्मीक योजना अहवाल (२०१७-१८).
- ९) घारपूरे, डॉ., विठ्ठल, (२०१८) : ‘महाराष्ट्राचा भूगोल’, पिंपळापूरे प्रकाशन, नागपूर.
- १०) घारपूरे, डॉ., विठ्ठल, (२०१८) : ‘भारत भौगोलीक परिचय’, पिंपळापूरे प्रकाशन, नागपूर.
- ११) बारमाटे, डॉ., अंकुश, (२०१९) : ‘नागपूर शहरातील लोकसंख्येचा अभ्यास’, आयुषी इंटरनॅशनल इंटरडीसीप्लीनरी रिसर्च जर्नल व्हॉलुम VI इश्यू II फेब्रु. २०१९ पान नं. (७०-७२).
- १२) बारमाटे, डॉ., अंकुश, (२०१९) : ‘नागपूर जिल्हयातील भूमी उपयोजन व पिकांचा क्षेत्रीय अभ्यास’, आयुषी इंटरनॅशनल इंटरडीसीप्लीनरी रिसर्च जर्नल, व्हॉलुम VI इश्यू II फेब्रु. २०१९ पान नं. (१०४-१०७)